Uiting van een ultiem krachtenspel tussen mens en rivier

Beknopte landschapsbiografie van de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt; een inspiratieverhaal voor de herinrichting

Coverfoto: de wetlands van de Bunswaard (foto: Paulien Varkevisser)

Uiting van een ultiem krachtenspel tussen mens en rivier

Beknopte landschapsbiografie van de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt; een inspiratieverhaal voor de herinrichting

INHOUDSOPGAVE

Inleiding **7**

1. Beknopte landschapsbiografie van de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt; een inspiratieverhaal **9**

2. Kansen voor de cultuurhistorie; aandacht voor elementen, herinneringsplekken, inpassing en ontsluiting **33**

Verklarende woordenlijst
Bronnenopgave
Bijlage: Legenda Cultuurhistorische kenmerkenkaart Gemeente Beuningen

COLOFON

Dijk tussen Weurt en Beuningen (foto: Paulien Varkevisser).

INLEIDING

De Provincie Gelderland maakt zich, in nauwe samenwerking met de Gemeente Beuningen en andere projectpartners, op voor de uitvoering van de herinrichting van de uiterwaarden bij Weurt en Beuningen. Het schetsontwerp is al goeddeels in kannen en kruiken en zal nog voor de zomer worden afgerond. Het plan richt zich vooral op ontwikkeling van natuur en verbetering van recreatieve toegang zoals door aanleg van struinroutes. De cultuurhistorie wordt gezien als een uitgelezen kans om het plangebied extra attractief te maken voor de burger, in het bijzonder de bewoners van de Gemeente Beuningen. Om die reden heeft de provincie opdracht gegeven tot opstelling van een rapport over de cultuurhistorie van het plangebied. Het verhaal hiervan wordt gezien als een bron van inspiratie voor het eindontwerp van de herinrichting en voor het ontwikkelen van ideeën voor de recreatieve ontsluiting van de uiterwaarden.

Hieronder volgt een korte schets en evaluatie van de cultuurhistorie van het plangebied en directe omgeving. Daarbij zullen ook de verschillende tijdslagen van de uiterwaarden en bijbehorende elementen worden ontleed. Vervolgens zal in een tweede hoofdstuk bulletsgewijs een aantal kansen worden aangereikt voor betere beleving van de rijke geschiedenis van het plangebied, waarbij ook aandacht wordt geschonken aan hiermee verbonden cultuurhistorie in de omgeving van het plangebied. Met het onderzoek is geprofiteerd van de cultuurhistorische inventarisatiestudie die in 2007 in opdracht van de Gemeente Beuningen is uitgevoerd (zie literatuuropgave).

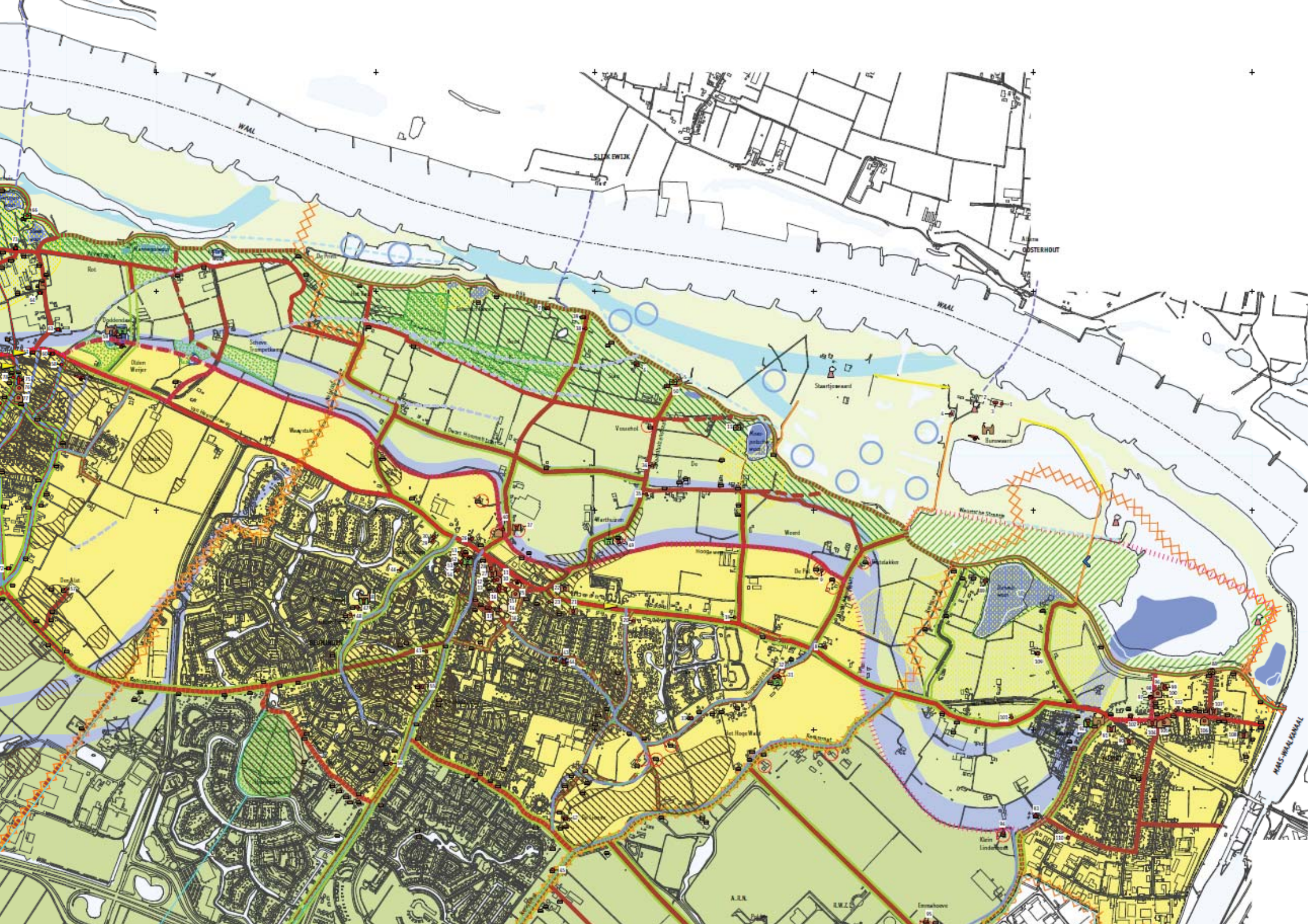
WAAL
SLIJK EWIJK
OOSTERHOUT
WAAL
Staartjeswaard
Burowaard
Vosselhof
Wijkerstraat
Wijkerhuizen
Weerdstraat
Hoogeweg
Weerd
De Fort
Weerdsche Stoomgemaal
Weerdsche Stoomgemaal
Zuiderwaal
Kerkstraat
Klein Lindenhoven
Emmahoeve
A.R.K.
R.W.Z.
MAAS-WAALKANAAL

1 BEKNOPTE LANDSCHAPSBIOGRAFIE VAN DE UITERWAARDEN BIJ BEUNINGEN EN WEURT; EEN INSPIRATIEVERHAAL

Eerste uiterwaarden
De uiterwaarden bij Beuningen en Weurt zijn door de eeuwen heen ontstaan als gevolg van een wisselwerking tussen mens en rivier. Sensationeel gegeven is, dat de eerste uiterwaarden in dit deel van de rivierendelta verder zuidwaarts lagen, tussen de huidige Waaldijk en de omtrek van de huidige Van Heemstraweg. Dit gebied herbergt een zeldzaam fraai aardkundig ensemble. Het bestaat uit kronkelwaarden en crevassen die een imposant beeld geven van het gedrag van de Waal nog tot in de Karolingische Tijd, meer dan 1000 jaar geleden. Het opvallendste verschijnsel hiervan is de kronkelwaard bij Weurt. Nog vaagjes herkenbaar in het landschap zijn de crevassen die uit deze Waalmeander zijn ontsproten. Ze lopen in laagten of dalen westwaarts, richting een binnengedijkte kronkelwaard tussen Ewijk en Winssen. Met de ontginning van dit natte gebied gingen ze een rol spelen in de afwatering. Het complex van meandergeulen en crevassen was misschien in de Romeinse Tijd op het hoogtepunt van zijn activiteit. Dit lijkt te worden bevestigd door het ontbreken van sporen van Romeinse bewoning op dit deel van de meandergordel van de Waal.

< Uitsnede van de cultuurhistorische waardenkaart van de Gemeente Beuningen. Goed zichtbaar zijn de restgeulen van de Waalmeander bij Weurt en de hieruit ontsproten geulen. De rode stippellijn langs de zuidelijke geul markeert de vermoedelijke loop van de eerste rivierdijk. Zie ook de kaartlegenda in de bijlage achterin het rapport. Bron: "Gemeente Beuningen. Een archeologische en cultuurhistorische inventarisatie"

Een wetering bij Doddendaal slingert door de laagte van een restgeul van de Waal. Het eerste dijkje moet op de zuidoever hiervan (op de foto rechts) hebben gelegen.

Bypasses
In de Vroege Middeleeuwen deden die meandergeulen en crevassen nog mee als bypasses van de onderwijl noordwaarts verhuisde Waal. Als de Waal steeg, zwollen ook de nevengeulen aan en liep het Waalwater via overloopgeulen in de oeverzones zuidwaarts, naar de moerassige komgronden, toen nog beschaduwd door elzen- en wilgen. De hoogten langs de Waalmeandergordel trokken al vroeg bewoning aan. Zo ontstond Weurt aan de bovenmond van de intussen ingesluimerde meandergeul, vlakbij de actieve Waal. Beuningen schoot wortel aan de oevers van een sierlijke kronkel in de zuidelijke nevengeul. De dorpskern was goeddeels omgeven door moerassen en wateren van de nevengeul en zijn overloopgeulen. Vast was dat ook gunstig voor de verdediging. Want veilig was het niet. Zeker niet in de 9e eeuw, toen de Vikingen tot ver in de delta doordrongen om te roven. Pluspunt was ook dat de dorpelingen via de nevengeul verbinding konden onderhouden met de hoofdstroom van de Waal. Dat gold ook voor de bewoners van buurtdorp Ewijk dat in de Karolingische Tijd opkwam op het raakvlak van een prehistorische meandergordel en de meandergordel van de Waal.

Voorwenden
Vanaf de 11e eeuw werd vanuit Weurt, Beuningen en Ewijk veel land onder de ploeg gebracht. Er was een onstilbare landhonger ontstaan, ook om meer vee te kunnen aanhouden en zo meer mest te krijgen voor de akkers. Om die ontginningen mogelijk te maken, moesten kleine dijken of kaden worden aangelegd. Ieder dorp ging hierbij eerst op eigen houtje te werk. Het bouwde een zijkade of zijdewende om het water te keren dat bij stijgende rivier stroomopwaarts van het dorp toestroomde. En er verrees een achterkade of achterwende om te voorkomen dat het water toevloeide vanuit het komgebied aan de achterkant van het dorp. Al snel moeten ook voorkaden of voorwenden zijn gebouwd om opdringen van water vanuit de Waal tegen te gaan. In de 13e eeuw moet zelfs al een aaneengesloten lint van voorwenden langs de zuidelijke nevengeul van de Waal hebben gelegen. Van die bedijking zijn allerlei sporen gevonden. Ze bestaan uit littekens van dijkbreuken. Zoals wielen en overslaggrond: zand- en grindmateriaal dat het water had meegevoerd uit ontstane doorbraakkolken. Ook verwijzen veldnamen nog naar die prille bedijking. Zoals “Waaystuk” en “Oude Wijer Waye” bij Doddendaal. Doordat de dorpen hun voorwenden met elkaar hadden verbonden, waren ook overal de overloopgeulen afgedamd. Het Waalwater was zo *stelselmatig* de toegang ontzegd tot de oeverzones en komgronden zuidelijk van de dorpen. Op de cultuurhistorische waardenkaart (zie p.8) duiden de gele, lichtgroene en donkergroene kleuren de zonering van het boerenland aan, bestaande uit de zones van respectievelijk het akkerland, de weiden op de velden achter de dorpen en de eenzame natte broeken, op den duur vooral geschikt voor hooibouw en griendteelt. Deze agrarische lappendeken kan al in de 13e eeuw hebben bestaan.

Een van de oudste wielen van het rivierengebied, de Olde Weijer bij Doddendaal. De kolk is een litteken van een doorbraak van het eerste rivierdijkje, meer dan 700 jaar geleden.

Kleiputten bij de Staartjeswaard bruisend van leven (foto: Paulien Varkevisser)

Grote ‘dijksprong’
Hekkensluiter in die ontginningen was misschien wel de cultivering van de waterrimboe van geulen en crevassen tussen Weurt-Winssen en de actieve Waal. Daartoe moest de rivierdijk over onafzienbare lengte vooruit worden gelegd, naar de oevers van de Waalstroom. De sleutel tot deze grote ‘dijksprong’ moet het bedijken van de kronkelwaardgeulen en crevassen bij Weurt zijn geweest. Mogelijk is het Weurtsche Straatje nog een restant van die dijkaanleg. Deze luidde het beginstadium in van de huidige bedijking bij Beuningen en verder stroomafwaarts. Hij versnelde de verlanding van de wirwar van nevengeulen van de Waal. En dat effende het pad voor de ontginning van dit woeste maar o zo vruchtbare gebied. Al met al kan het Weurtsche Straatje dus deel hebben uitgemaakt van de oorspronkelijk in deze omgeving gelegen Waaldijk. Die dijk moet hier later zijn teruggelegd waarna het verlaten dijkstuk zal zijn herdoopt tot zomerkade. Een deel van de oude kronkelwaard belandde door die dijkverlegging als oudhoevig land in de uiterwaarden.

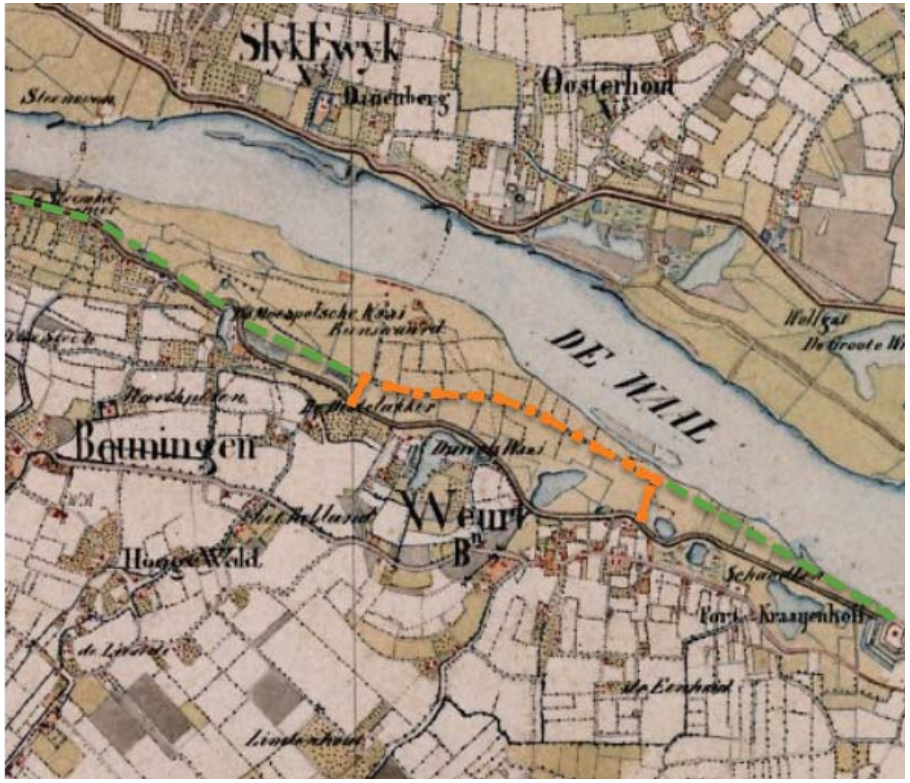

Het Weurtsche Straatje (oranje stippellijn) als onderdeel van de Waaldijk (groene stippellijn). De dijk moet hier over grote afstand zijn teruggelegd. Maar ook de teruggelegde dijk kreeg ervan langs getuige de vele wielen.
Herkomst kaart (1830-’50): http://watwaswaar.nl/

Restant van het Weurtsche Straatje, vermoedelijk de oorspronkelijke Waaldijk van Weurt. Op de achtergrond de huidige Waaldijk.

Het oudhoevige land tussen het Weurtsche Straatje, rechts, en de Waaldijk, links. (foto: Paulien Varkevisser)

Veedrift
Het begrip “straatje” kan verraden dat het dijkje ook een agrarische functie kreeg. Het woord ‘straat’ of ‘stroot’ kan in het rivierengebied synoniem zijn met veedrift, een weg waarover het vee naar de weiden werd gedreven. Zo’n weg werd doorgaans omzoomd door hagen om te voorkomen dat het vee de drift verliet en het land van een dorpsgenoot ruïneerde. De weiden en hooilanden rond het Weurtsche Straatje moeten dankbaar zijn benut door de boeren van Weurt. Vanaf hun boerderijen in het dorpscentrum was het buitendijkse groenland eerder te bereiken dan de weiden in het komgebied achterin de dorpspolder. Op den duur kan dit voordeel verloren zijn gegaan. Misschien doordat de toenemende wateroverlast de buitendijkse graslanden minder geschikt maakte voor beweiding. Nog in 1832 was het straatje eigendom van de geërfden van Weurt. De graslanden aan weerszijden van het straatje werden in die tijd vooral gebruikt als hooiland. De eigenaren ervan kwamen vaak uit de wijde omtrek, zoals uit Nijmegen, Hees, Neerbosch en Beuningen.

Kasteel Bunsweert
Misschien lag nog in de 13e eeuw een doorlopende bedijking op de oever van de Waalstroom. En wie weet bestond de Bunswaard toen al. Deze waard is als opwas of eiland ontstaan in de Waalbedding. Op historische kaarten van de uiterwaarden schemert in de verkaveling zuidelijk van de Bunswaard nog de loop door van een van de Waalgeulen die het eiland omarmden. Delen van die zuidelijke geul zijn nog altijd te herkennen in het landschap. Gelegen in het hartje van een druk bevaren rivier, verlokte het eiland al vroeg tot de bouw van een burcht: kasteel Bunsweert. Het lag op een pol of heuvel, mogelijk diezelfde waarop nog in de 19e eeuw boerderij Bunswaard torende.

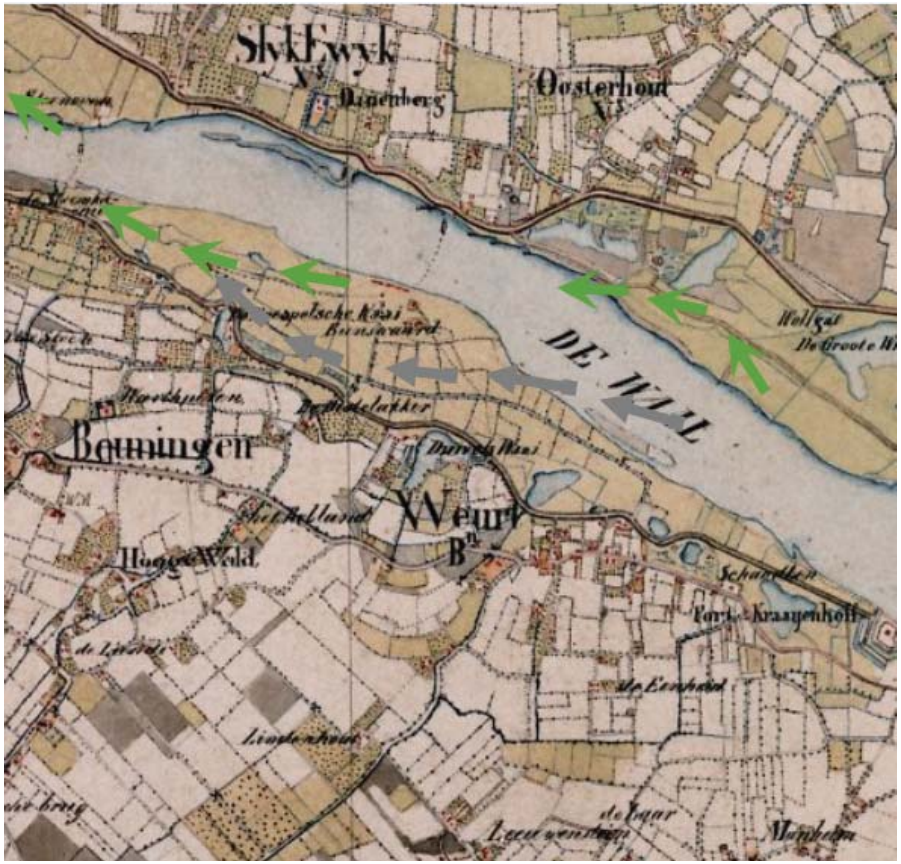

Kaart van 1830-’50 waarop de verkavelingslijnen nog vertellen over de wording van de uiterwaarden. De Bunswaard is ontstaan als opwas in de Waal. De grijze pijlen markeren de loop van een van de Waalgeulen die het eiland omarmden. De groene pijlen slaan op Waallopen in de 16e of 17e eeuw.
Herkomst kaart: http://watwaswaar.nl/

Zandput bij de voormalige steenfabriek Bunswaard (foto: Paulien Varkevisser)

Intimiderend
Het kasteel speelde een opvallende rol met de bloedige burgeroorlog die in 1350 ontbrandde in Gelre. Hertog Reinald III kreeg het aan de stok met zijn broer Eduard die de hertogstitel opeiste. Beide broers werden geholpen door adellijke facties, Reinald door de Heekerens, Eduard door de Bronkhorsten.

Rond de Bunswaard draaide het uit op een treffen tussen Nijmegen dat achter Eduard stond en Diederik van Lent en zijn aanhangers die het harnas aantrokken voor Reinald. Diederik bezat twee burchten: kasteel Lent en kasteel Bunsweert. Hiermee kon Van Lent de scheepvaart op de Waal controleren en Nijmegen diep in zijn portemonnee treffen. Middenin de Waalbedding gelegen, leek vooral slot Bunsweert een militaire troefkaart. Het zag er even naar uit dat Nijmegen op het verkeerde paard had gewed. Omstreeks 1352 wist Reinald zelfs de Waalstad in handen te krijgen. Maar Eduard en zijn Bronkhorsten gaven zich niet gewonnen en zetten de tegenaanval in. Rond 1355 maakten ze alle steunpunten van de Heekerens in de omgeving van Nijmegen met de grond gelijk. Ook kasteel Bunsweert ontsprong de dans niet. Onder aanvoering van Eduard bestormden de Bronkhorsten en de inwoners van Nijmegen de burcht op het Waaleiland. Na de inname van het kasteel liet Eduard zo'n 26 verdedigers letterlijk een kopje kleiner maken. Hun hoofden werden op staken gestoken en intimiderend tentoongesteld op een pol, die bekend zou worden als "Hoef-berg", Hoofd(en) berg.

In de Middeleeuwen was de Bunswaard toneel van genadeloze strijd die vooral draaide om de militaire controle over de Waal.

Zorgwekkende gedrag
Niet bekend is of destijds in de Bunswaard behalve het slot ook nog andere gebouwen oprezen. Zeker is wel dat in de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt later meerdere panden moeten hebben gestaan. Kaarten uit de 16e en 17e eeuw vertellen ons meer daarover. Maar ook over het zorgwekkende gedrag van de Waal. Door de grote 'dijksprong' tussen Weurt en Winssen in de Middeleeuwen was veel ruimte van de Waal afgepakt. Ruimte, waarnaar de rivier zich steeds had kunnen ontlasten als hij aanzwol door regenval in de herfst en toestroom van smeltwater in de nawinter. De Waal zat voortaan over zijn volle lengte in het enge keurslijf van de bedijking en onderging een ware karakterverandering. Teruggedrongen naar een kleine ruimte, reageerde hij prompt en onstuimig op toevloed van water van de bovenrivier. De Waal veranderde in een snel stijgende en zich steeds verplaatsende rivier, bestaande uit meerdere geulen, zandplaten en ondiepten.

Wispelturige rivier
Vanaf de 15e eeuw raakte de Waal van de ene stroomversnelling in de andere. Het begon met de Sint Elisabethsvloed (1421) waardoor de Grote Waard werd verzwolgen en een zeearm tot voorbij Dordrecht was gaan reiken. Hierdoor was de afstand van de Waal naar de zee ingekort. De Waal ging een sterker verval vertonen en bij Lobith meer water

aanzuigen van de Boven-Rijn. In de jaren dertig van de 16e eeuw kreeg de Waal een nieuwe bovenmond (het Vossengat) waarna hij nog meer Rijnwater opslokte. De Neder-Rijn ontving daardoor steeds minder water en begon te verzanden. Op den duur trok de Waal 90% van de Boven-Rijn aan. Hij veranderde onderwijl in een wispelturige rivier die de dijken steeds meer ging bedreigen. Tot overmaat van ramp was in de 15e eeuw een Kleine IJstijd aangebroken. Er ontstond daardoor 's winters een grotere kans op ijsgang en verstoppingen van ijs. Deze ijsdammen stuwden het water op zodat het over de dijken heen begon te stromen. Met alle gevolgen van dien. Door al die ontwikkelingen werd het steeds minder aantrekkelijk om in de uiterwaarden te wonen. En toch telden de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt nog begin 17e eeuw meerdere panden, zogeheten "camers", woonhuizen. De eigenaren hiervan moesten al in de 16e eeuw alles uit de kast halen om hun gronden met kribben te beschermen tegen de opdringende Waal.

Rechter

Door de aanleg van die kribben werd de Waal verder noordwaarts gedreven. Hij begon daardoor de dijk van de overburen, de inwoners van Oosterhout, te bedreigen. Dat beloofde rampzalig uit te pakken voor hun dorpskern. Deze lag toen verder zuidwaarts dan nu, op een kippeneindje van de Waal. De dijk bij de Oosterhoutse dorpskern was een schaardijk geworden waarin al verzakkingen hadden plaatsgehad. Boos stapten de inwoners van Oosterhout in 1552 naar de rechter. Dankzij de paperassen van deze rechtsgang weten we meer van de toestand van de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt. Uit het feit dat de Waal de dijk bij Oosterhout schampte, kunnen we afleiden dat die uiterwaarden een stuk groter moeten zijn geweest dan vandaag de dag.
De geul die de Bunswaard aan de zuidkant omarmde zal intussen geheel zijn verland geraakt. De opwas van de Bunswaard zal zijn vergroeid geraakt met uiterwaarden van latere datum en met het buitendijks geraakte oude land – het oudhoevige land - tegenover het centrum van Weurt.

Waalgolven

De Oosterhouters richtten hun pijlen op twee partijen: het Klooster Hessenberg, een van de rijkste kloosters van Nijmegen, en de weduwe Anna van Galen. Hun kribben werden door de 'overzijde' gezien als de bron van al het kwaad. Maar de weduwe Van Galen zwoer dat ze niet deed aan ordinaire landjepik. Maar dat ze slechts oudhoevig land verdedigde tegen aantasting door de Waal. Op een kaart van Bernard Kempinck uit 1620 zien we een perceel met daarop vermeld "die Begijnen vanden hessenbergh". Het ligt stroomopwaarts van de kern van Oosterhout. Voorstelbaar is dat kribben van daaruit de Waal konden opjagen naar de dijk bij de Oosterhoutse dorpskerk. Interessant is dat op deze kaart twee grote huizen staan getekend, te weten de "Pelsen Camer" en de "Lemmings of Lennixs Camer". Waarschijnlijk lagen deze gebouwen op oudhoevige delen van de uiterwaarden bij Weurt. Maar in de loop van de 17e eeuw moeten ze een prooi van de Waalgolven zijn geworden. Niet dat dit landverlies de Oosterhoutse dijk kon redden. Met name in 1573, 1651 en 1658 legde hij het loodje. En in 1682 bezweek zelfs de dijk tegenover de dorpskerk, waardoor kerk en andere gebouwen van de kern een 'graf' vonden in het zuidelijk deel van de huidige Verburgtskolk in Oosterhout.

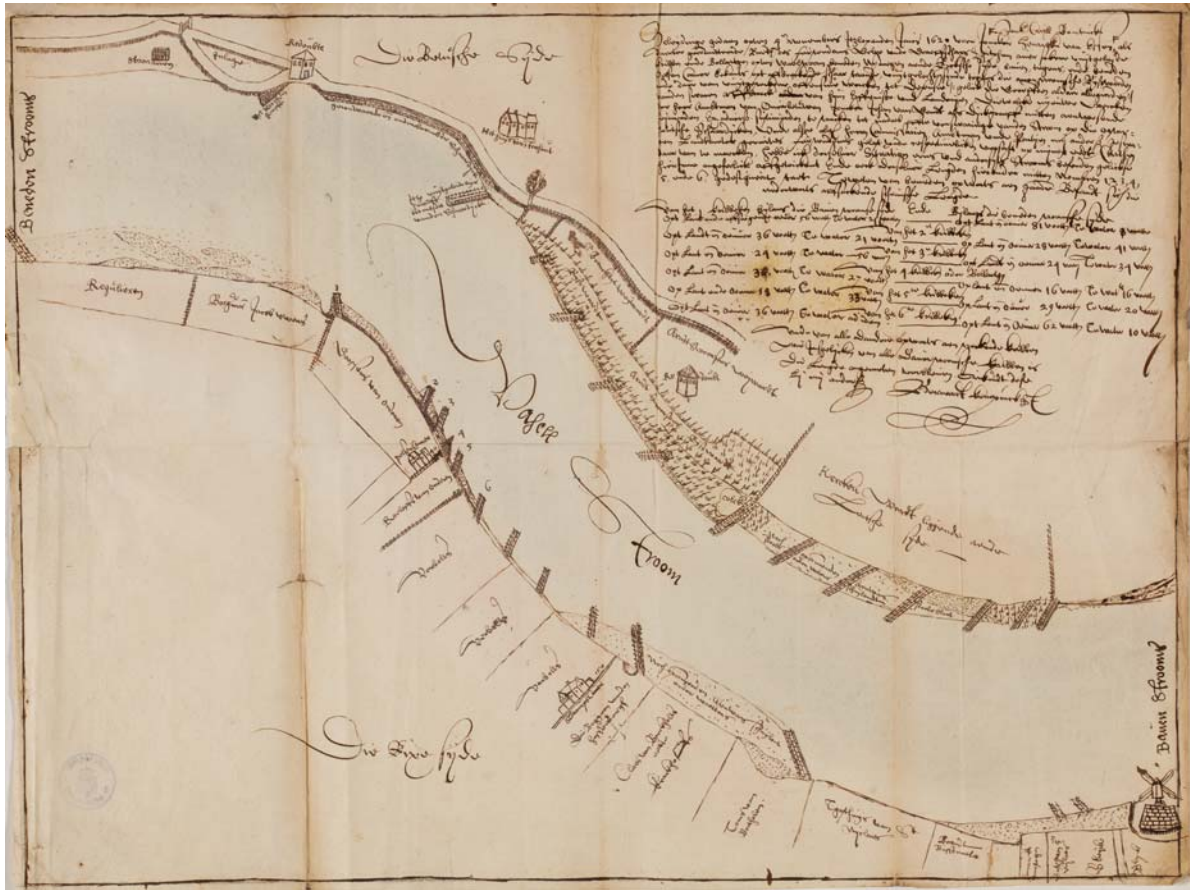

Kaart die Bernard Kempinck maakte van de Waal tussen Oosterhout en Weurt-Beuningen in 1620. Linksboven: de schaardijk en achtergelegen inlaagdijk bij de dorpskern van Oosterhout. Midden en rechts onder: de Weurtse kribben die de Waal deden uitwijken naar de kwetsbare dijken van Oosterhout. Herkomst kaart: Gelders Archief

Zandwoestijntjes
Maar ook de dijk bij Weurt en Beuningen kreeg het vanaf de 15e eeuw zwaar te verduren. Hij was extra kwetsbaar doordat het in zijn ondergrond wemelde van fossiele meanders en crevassen. Door hun zandige samenstelling gaven die veel kwelwater door. Dat kon leiden tot het ontstaan van zand meevoerende wellen, ondermijning van de dijk en doorbraken. Wielen of waaien vormen nog tot de verbeelding sprekende littekens van die dijkbreuken. De Moespotsche Waai oogt als een oude doorbraakkolk, wellicht uit de 16e of 17e eeuw. Uit diezelfde tijd dateren mogelijk de wielrelicten bij de Waardsendam, westelijk van de Moespotsche Waai. Al deze wielen zijn binnengedijkt. Wat gebeurde door aanleg van uitlaagdijken. Veel jonger zijn de relicten van doorbraken van de Weurtse dijk. Juist in de 18e en 19e eeuw vielen hier de klappen. Daarbij ontstond ook de Duivelswaai die door zijn langwerpige vorm niet kon worden buitengedijkt. Dat gebeurde wel met een grote kolk die in 1805 scheurde op de plek waar de Weurtse dijk werd gekruist door een restgeul van de kronkelwaard. Het wiel ging in de 20e eeuw op in een enorme grindput. Maar de reusachtige, zacht buigende inlaagdijk geeft nog altijd een goede voorstelling van de grootte van de gevallen doorbraak. Een ander effect van de dijkbreuken was de overslag: het verschijnsel waarbij het rivierwater dekens van zand en grind waaiervormig uitstrooide over het binnendijkse land. Akkers en weiden veranderden zo ineens in onvruchtbare zandwoestijntjes. Gronden, waar op den duur de tabaksteelt en de fruitcultuur, later ook de tuinbouw, gingen gedijen. De waterwolf nam en de waterwolf gaf.

De Duivelswaai in Weurt ontstaan in 1799. Vast houdt de naam verband met de categorie van volksverhalen waarin de duivel een uit een toren geroofde klok begraaft in een diepe afgrond. Verteld wordt daarbij dan dat hier in de kerstnacht klokgelui opklinkt.

De Moespotsche Waai in Beuningen met sierlijke buigende uitlaagdijk.

Extra ruimte voor de rivier
Toch zag het er een tijdlang uiterst bedenkelijk uit voor de dorpen Weurt en Beuningen. In de 18e eeuw werden beide dorpen en ook de rest van het gebied tussen Maas en Waal herhaaldelijk getroffen door overstromingen. Zoals in 1784, 1799 en 1805. Meermalen raakten ze in het verwoestend spoor van het ingebroken Waalwater. Dorpelingen vluchtten naar de zolders en zelfs naar de daken van hun huizen. Blij zullen de beide dorpen allerminst zijn geweest met een plan van na 1820 om een overlaat of verlaging te maken in de Waaldijk bij de Duivelswaai. Het hoog gestegen Waalwater kon dan worden afgeleid naar het hartje van het komgebied verder zuidwaarts, tussen de Oude en de Nieuwe Wetering. Daarmee zou de klok zijn teruggezet naar de tijd dat de Waal zich nog regelmatig via de meandergeul van de kronkelwaard naar dat komgebied ontlastte. Maar het plan kwam niet verder dan de bureaulade. Dat kwam misschien wel doordat de rivier intussen extra ruimte had gekregen aan de Oosterhoutse zijde. In 1809 en 1820 was het hier weer mis gegaan. Dijken braken door waarbij reuzenkolken ontstonden. Naderhand werden de Oosterhoutse dijken over grote afstand teruggelegd. Een groot deel van Oosterhout belandde in de rivierbedding en vormde sindsdien een extra ruimte voor de rivier.

Kwelkaden
Intussen had een andere vorm van waterbeheersing meer waardering gekregen in de omgeving van de uiterwaarden: de reeks ingrepen om de gevaarlijke kwel in de dijkondergrond in te perken. Zo verrees in Weurt een hoge kwelkade om de grote, diepe Duivelswaai. Het systeem van kwelkaden bestond al sinds jaar en dag en werkte volgens de wet van de communicerende vaten. Als kwel langs de dijk dreigde te ontaarden in het ontstaan van zand meevoerende wellen werden deze omgeven door een kwelkade. Die kade sloot aan beide uiteinden aan op de binnenkant van de dijk. Zo ontstond een kom waarin bij hoog buitenwater het ophoog sijpelende kwelwater werd opgezet. Daarbij ontstond zoveel tegendruk dat de opmars van de kwel in de dijkondergrond stopte. Ronduit imposant is nog altijd de kwelkom die vanaf de Moespotsche Waai tot in de omgeving van Doddendaal werd aangelegd. De kade fungeerde een tijdlang ook als kerkpad. Hierover trokken de katholieke inwoners van Beuningen naar een schuilkerkje in de Slotkelder van kasteel Doddendaal. Dat gebeurde in een tijd dat ze hun geloof niet in het openbaar mochten belijden. ‘s Winters spiegelden vaak grote waterplassen langs de binnenteen van de dijk. Het pad over de kwelkade waarborgde dan een vrome reis met droge voeten.

Een lichte glooiing in het veld verraadt de ligging van een kwelkade. De katholieke inwoners van Beuningen liepen een tijdlang over dit dijkje naar de schuilkerk in Kasteel Doddendaal.

Ewijkse Plaat
De kwel was sinds de bedijking steeds meer zorgen gaan baren. Door de eeuwen heen had de Waal sediment achtergelaten in de enge ruimte tussen de dijken. De rivier was daardoor steeds hoger komen te liggen. Dit leidde ook tot ophoging van de Waaldijken en tot meer kwelinvloed, ook via het dijklichaam zelf. De dorpen ondervonden hierdoor almaar grotere wateroverlast. Zorgwekkend was ook dat door het opslibben van de rivierbedding de kans op ijsverstoppingen nog eens toenam, daarmee ook de kans op dijkbreuken. Steeds meer ging het erop lijken dat de Waal niet meer kon worden getemd. Maar in het laatste kwart van de 19e eeuw bracht de normalisatie redding. De Waal kreeg daarbij maar één geul. Met kribben werden onwelkome geulen afgedamd zodat die konden dichtslibben. Vervolgens werd de Waal gestoken in een korset van kribben. Dankzij stoomkracht kon er machinaal worden gebaggerd in de zomerbedding. Als gevolg van de normalisatie dijden de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt wat uit aan de noordoostkant. Voortaan lag de Waal gefixeerd in het landschap en hield hij zichzelf op diepte. Wat de bevaarbaarheid en de afvoer van water en ijs ten goede kwam. De Ewijkse Plaat is trouwens nog altijd een mooi voorbeeld van een opwas die de normalisatie heeft overleefd.

Hooilanden
Het verankeren van de rivier in het landschap maakte dat de uiterwaarden extra attractief werden voor een nijverheid die de toekomst van het plangebied zou gaan bepalen: de baksteenindustrie. Rond 1832 oogden de uiterwaarden nog agrarisch. Ze bestonden uit hooilanden en rijswaarden. Langs de weggetjes en kavelgrenzen rezen bomen en/of hagen op. Verder stonden in de uiterwaarden twee huizen, waaronder boerderij Bunswaard. Eigenaar was Antoon van Thiel. Zijn boerderij lag op een hoogte, mogelijk een pol die door de eeuwen heen nog was opgehoogd. Rondom de boerderij lagen een weide en een grote boomgaard. Even noordelijk van De Bunswaard en niet ver van de Waaloever lag een woonerf met tuin. Eigenaar was een Nijmeegse renteniersfamilie. Het recht van opstal viel toe aan de weduwe van Arnoldus van der Weerden.

Aparte polder
De uiterwaarden waren voorzien van kaden en vormden dus een polder. De zomerkade was opgehoogd in het watersnoodjaar 1805, bij de beringing van het dijkgat bij Weurt. De buitenpolder fungeerde als een terugstroompolder. Aan het achtereind - niet ver van de Moespotsche Waai - zat een sluis. Als de Waal steeg, ruiste het water via die sluis de polder in. Dat bood het voordeel dat het rivierwater tegen het terreinverhang op stroomde. Zo kreeg zijn slib meer kans om te bezinken, heilzaam voor de hooi- en weilanden. Pluspunt van het achterwaarts onderlopen was ook dat zo geen overloopschade ontstond aan de zomerkade. De uiterwaarden hadden eigenlijk twee polders. Het Weurtsche Straatje – het oude dijkje – liep een tijdlang verder westwaarts dan nu, en wel tot aan de uitlaagdijk bij de Moespotsche Waai. Er bestond dus een aparte grote polder in het voorland van de dijk. Misschien werd die ook benut om de kweloverlast achter de nabije dijk te verminderen. Veelzeggend is dat daar waar de kade van die polder aansloot op de dijk – bij de Moespotsche Waai – in het achterland van de dijk een grote kwelkom gestalte kreeg. Natuurlijk zullen het Weurtsche Straatje en zijn westelijke verlengde ook nuttig zijn geweest als verbinding tussen de dorpen en het buitendijkse polderland.

Kaart uit 1810 van de uiterwaarden bij Weurt en Beuningen (oriëntatie zuidwaarts). Hij is gemaakt door F. Beijerinck. De groene stippellijn wijst de zomerkade van de polder aan. Deze kade diende als beringing (tijdelijke dijk) met het herstel van de doorgebroken dijk in 1805. De rode lijn markeert het Weurtsche Straatje en zijn verlengde tot aan de Moespotsche Waai. De blauwe flashes wijzen de wielen aan. Herkomst kaart: Gelders Archief

Links: Google-kaart van het gebied van het oude dijkweggetje dat vanaf de Waaldijk naar het Weurtsche Straatje leidt. Onder de weg zit het sluisje, afgebeeld op de foto hiernaast. Het sluisrelict verraadt dat het gebied tussen het straatje en de dijk een aparte afwatering bezat.

Struweel met geboomte markeert de relicten van het Weurtsche Straatje. In 1832 was het dijkje nog intact en werd het zelfs gebruikt als hooiland (foto: Paulien Varkevisser).

Ondernemersgeluk
Toch werden al in de 18e eeuw bakstenen gebakken in de Bunswaard. Zo zien we op een kaart van vóór 1799 een complex veldovens staan noordoostelijk van boerderij Bunswaard, op een steenworp van de Waaloever. Maar rond 1832 waren de veldovens verdwenen. Misschien intussen verzwolgen door de Waal. Of was de klei in de omtrek verbruikt? Maar in 1839 beproefden de broers Arend en Mathias Duijs het ondernemersgeluk in de uiterwaarden. Ze starten een steenfabriek op bij boerderij Bunswaard. Het fabrieksterrein kwam aan de Waal te liggen, blijkbaar om garen te spinnen bij de rivier voor de aanvoer van brandstoffen (turf/steenkool) en afvoer van stenen. Op het rechthoekige terrein verrezen veldovens en rijen haaghutten of droogschuren. De steenfabriek breidde later nog uit met nieuwe ovens en andere bedrijfspanden. Intussen, in 1846, werden ook steenovens verder westwaarts gebouwd. Hier stichtte Stephanus Arntz steenfabriek Staartjeswaard. Vanaf de dijk bij de Moespotsche Waai liep een weg naar deze fabriek. Vermeldenswaard is dat destijds op de Waaloever nog een jaagpad van bijna acht meter breed lag waarover schepen met paarden tegen de rivierstroom op werden getrokken.

Technische vooruitgang
In de tweede helft van de 19e eeuw en begin 20e eeuw nam de steenfabricage in de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt een hoge vlucht. Langs het Weurtsche Straatje verrezen nieuwe fabrieken. Terwijl steenfabriek Staartjeswaard niet minder ging imponeren dan De Bunswaard. De veldovens werden verruild voor efficiëntere ring- en vlamovens. Daarin liep het vuur van de oven door een rondgaande tunnel waarin stenen opgestapeld lagen.

Kaart van 1868 die de opbloeiende baksteenindustrie laat zien. Zichtbaar is ook nog het min of meer ronde perceel waarop boerderij Bunswaard lag. Hier lag een pol waarop mogelijk in de Middeleeuwen kasteel Bunsweert oprees. Herkomst kaart: http://watwaswaar.nl/

Zo verrees rond 1919 op De Bunswaard een vlamoven met 22 ovenkamers. Hij was voorzien van overstekende kap en een fabriekspijp die de aandacht in de wijde omgeving trok. De Beuningse en Weurtse steenfabricage sloeg munt uit de schreeuwende behoefte aan stenen voor de aanleg van klinkerwegen en de bouw van huizen ‘op de drempel van de nieuwe

Oude verbindingsweg tussen het Weurtsche Straatje en de Waaldijk. (foto: Paulien Varkevisser)

tijd'. Die vraag openbaarde zich ook in de nabijheid, in Nijmegen. In 1874 was de Keizer Karelstad geschrapt als vesting. Dat had de weg geplaveid voor de eerste grote stadsuitbreiding in de vorm van brede, lommerrijke singels en wijken met villa's en geschakelde herenhuizen. De twee Beuningse steenfabrieken hadden onderwijl ook geprofiteerd van de technische vooruitgang. Zo beet De Staartjeswaard in 1913 het spits af bij de omschakeling van stoom op elektriciteit. Steeds meer machines verschenen in en rond de fabrieken, persmachines en steenvormmachines, met bijbehorende loodsen, motorlocomotieven met kipkarren op smalsporen - voor vervoer van klei naar de fabriek - excavateurs of baggermolens alsook hijskranen, aan loswallen.

Van steenovenpijp tot transportpijp; nieuwe economische activiteit op de Staartjeswaard (foto: Paulien Varkevisser).

Versjouwde

De mechanisatie drukte ook haar stempel op het karakter van het steenovenwerk. Ze kostte arbeidsplaatsen maar ze maakte de arbeid wel menswaardiger. Er is wat afgezwoegd op die steenovens bij Beuningen. Ook kinderen en vrouwen moesten de handen laten wapperen. Gelukkig werd in 1874 een wet afgekondigd die arbeid van kinderen beneden de 12 jaar taboe verklaarde. Al werd hij maar al te vaak ontdoken. Pas dankzij invoering van de Leerplichtwet van 1901 kon de kinderarbeid de wereld uit worden geholpen. In 1860 werkten 118 mannen, 22 jongens en liefst 47 kinderen op de steenfabrieken bij Beuningen. Iedereen, kind of niet, maakte werkdagen van 12 uur. Aan de hand van uitslagen van een arbeidsenquête van het Rijk krijgen we een idee van aard en omstandigheden van het werk. Neem nou Arnolda van Brienen. Ze woonde aan de dijk in Weurt en werkte net als haar vader en broers op De Bunswaard. Arnolda was al als 12-jarige bezig met het opsnijden, het keren van stenen met het droogproces. Vijftien lentes jong geworden, ging ze zich wijden aan het stenen opzetten op hagen, met werkdagen van gemiddeld 7 uur, soms zelfs 12 uur. Per dag versjouwde Arnolda 22.500 kilo stenen! Het loon was een habbekrats. Voorbeeldje: Jan van Galen kruide stenen in schepen. Per kruiwagen versjouwde Jan 72 stenen. Voor 100.000 tot 120.000 verscheepte stenen ontving hij 22 tot 28 gulden. Daarvoor moest hij 138 tot 166 keer een vrachtje van 162 kilo stenen vervoeren, vast ook nog over een wankele loopplank tussen wal en schip. Onvoorstelbaar voor de begrippen van onze tijd.

Wachten op de roeiboot voor een bezoek aan opa en oma op De Staartjeswaard. De foto is van maart 1957. Bron: http://www.oudbeuningen.nl/steenoven/staartjeswaard

Steencampagne
De armzalige inkomsten waren te wijten aan stukloon met de steencampagne. Deze begon in april en eindigde in september, de periode dat de kans het kleinst was dat de gebieden waar klei werd gewonnen overstroomden. Het was dus seizoenarbeid. Begrijpelijk dat arbeiders het hele gezin inzetten om aan centen te komen. Maar zoetjesaan verbeterden de arbeidsomstandigheden. Dat kwam ook doordat arbeiders mondiger werden, zich verenigden om een vuist te maken tegen uitbuiting. Aangemoedigd door de pauselijke encycliek Rerum Novarum uit 1891, gingen ook de pastoors van Weurt en Beuningen zich bemoeien met het lot van de steenovenarbeiders. In 1917 hadden 112 van hen zich verenigd onder de vleugels van de Steenfabrieksarbeidersbond Sint Stephanus. Herhaaldelijk kwam het in Beuningen tot sociale actie, stakingen. Vooral in de jaren dertig, toen door de algehele crisis uit menige fabriekspijp geen rook meer kwam. Ook de Woningwet van 1901 droeg bij aan een betere leefomstandigheden voor de steenovenarbeiders. Menigeen woonde in een schamel woninkje van de steenfabrikant. Soms bestond dat slechts uit een kamer en een kleine slaapgelegenheid. Dergelijke huisjes stonden op het fabrieksterrein of langs de dijk, onder meer bij de Moespotsche Waai. De gemeenteraad van Beuningen liet er in de uitvoering van de bouw- en woningverordening geen gras over groeien en verklaarde elke verkrotte arbeiderswoning onbewoonbaar.

Op de steenoven is heel wat afgezwoegd. Hier worden natte stenen uit de handvorm uitgelegd. Op de achtergrond een haaghut waar stenen worden gedroogd voor ze de oven in gaan. Bron: http://www.oudbeuningen.nl/steenoven/staartjeswaard

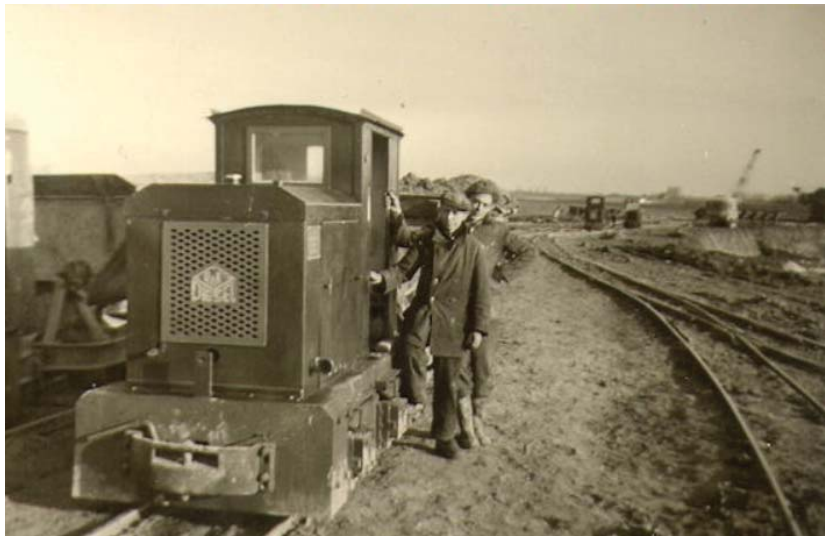

Met een kipkarrentrein wordt de klei vervoerd naar De Staartjeswaard. Bron: http://www.oudbeuningen.nl/steenoven/staartjeswaard

Grind en zand

Onderhand had de delfstofwinning een grote impact gekregen op het gezicht van de uiterwaarden. Dat had alles te maken met een technische vernieuwing: de invoering van de excavateur of baggermolen. Deze kon dikke kleilagen afgraven tot ver beneden het waterpeil. Zo konden metersdiepe kleiputten ontstaan. In de Beuningse uiterwaarden zie je ze rond 1913 al volop, vooral zuidelijk van De Staartjeswaard. De plassen waren nog perceelsgewijs gegraven. De oude kavelgrenzen van de hooilanden bleven daardoor nog zichtbaar. Nog wel. Want in 1931 is het hele gebied tussen De Staartjeswaard en de dijk omgetoverd tot een kluwen van plassen en moerassen. Geen spoor is meer te bekennen van de percelering van de hooilanden. Onderwijl was een wijde tichelput ontstaan noordelijk van de kolk van 1805 bij Weurt. Daarbij was een deel van het Weurtsche Straatje afgegraven, vast ook verwerkt in bakstenen. Kleiputten waren ook ontstaan tussen het nog intacte deel van het Weutsche Straatje en de uitlaagdijk bij de Duivelswaai. In de jaren die volgden, verleidden de gebieden waar klei was gewonnen tot een nieuwe bezigheid: winning van grind en zand. Rond 1957 bepaalden plassen het beeld tegenover de dorpskern van Weurt en aan de westkant van steenfabriek Staartjeswaard. In het benedendeel van de uiterwaarden – bij Waardsendam - waren er kleiputten bijgekomen. Van hieraf ging de klei via smalspoor naar De Staartjeswaard. In 1977 is het leeuwendeel van de uiterwaarden herschapen in water, in een 'gatenkaas' van zand-, grind- en kleiputten. Maar in het laatste kwart van de eeuw werden plassen omgeput, zodat veel water weer veranderde in land. Dit had wel een schaduwkant. Want bij het opvullen van de gaten werd allerhande dubieus afval gestort, van vliegas (as resterend van kolenverbranding) van de naburige elektriciteitscentrale tot bouw-, sloop- en bedrijfsafval.

Kaart uit 1931 die laat zien dat bij de Beuningse steenfabrieken een groot complex kleiputten is ontstaan. Het oostelijk deel van het Weurtsche Straatje heeft moeten wijken voor kleiwinning. Herkomst kaart: http://watwaswaar.nl/

Baggermolen in de buurt van De Staartjeswaard in 1972. Door gebruik van de baggermolen veranderde de uiterwaarden in een labyrint van kleiputten. Bron: http://www.oudbeuningen.nl/steenoven/staartjeswaard

Rond 1977 waren de uiterwaarden grotendeels vergraven en herschapen in water. Herkomst kaart: http://watwaswaar.nl/

Overproductie
Intussen was het doek gevallen voor steenfabriek Bunswaard. De baksteenindustrie kampte met overproductie. Er moest worden gesaneerd om ze weer economisch gezond te maken. Menige fabriek doofde zijn vuur voorgoed. Zo ook De Bunswaard. Op het fabrieksterrein kwam een manege. Paarden waren geen nieuwkomers. Want ze hadden een tijdlang een prominente rol gespeeld in het transport van klei in lorries naar de fabriek. Steenfabriek Staartjeswaard handhaafde zich nog even, een laatste stuiptrekking van een activiteit die het landschap van de uiterwaarden had gedicteerd. Generaties dorpelingen hadden hier hun brood verdiend. De uiterwaarden waren de sfeer geweest waarin ze kennismaakten met de industrialisatie. Dit in een tijd dat er nog geen sociale wetten waren. En dat alles draaide om fysiek overleven in een harde tijd. Dan is het mooi dat de herinnering blijft en het verhaal kan worden doorverteld. Dat wordt extra aantrekkelijk gemaakt doordat de relicten van De Bunswaard zijn bestempeld als Rijksmonument. Maar niet alleen de vlamoven met markante kap en fabriekspijp maken indruk, maar ook het biotooplandschap van de steenfabriek, met de kleiputten, de kaden om het fabrieksterrein, de rivier en de oude toegangsweg vanaf het Weurtsche Straatje. Aan de oostkant van die toegangsweg ligt een kade, mogelijk later aangelegd als zomerkade. Als het Waalwater stijgt, blijft het terrein van De Bunswaard via dat dijkje nog bereikbaar voor voetgangers. Totdat de roeiboot voor de dag moet worden gehaald. Want vroeg of laat legt de Waal toch zijn wil op.

Steenfabriek Bunswaard, links in haar hoogtijdagen, rechts, voortlevend als landmark en attractieve woonplek aan de Waal.
Bron linker foto: http://www.oudbeuningen.nl/steenoven/staartjeswaard

Zandput met zicht op De Bunswaard (foto: Paulien Varkevisser)

Schaduwrijke Waaloevers in de Moespotse Waard (foto: Paulien Varkevisser)

2 KANSEN VOOR DE CULTUURHISTORIE; AANDACHT VOOR ELEMENTEN, HERINNERINGSPLEKKEN, INPASSING EN ONTSLUITING

De uiterwaarden bij Beuningen en Weurt kennen een ongelooflijk rijke geschiedenis. Een geschiedenis, die het gebied een unieke plaats geeft in de Nederlandse delta. En die nog tastbaar en voelbaar aanwezig is. Ze imponeert des te meer als ze wordt gezien in relatie met de cultuurhistorie van de omgeving van het plangebied. Bedoeld wordt vooral de cultuurhistorie van de voormalige uiterwaarden onder Weurt, Beuningen en Ewijk en de aan de overzijde van de Waal gelegen uiterwaarden van Oosterhout. Een dorp dat een torenhoge prijs moest betalen voor het ijverige kribben aan de Weurtse en Beuningse kant van de rivier. Maar op de achtergrond speelde natuurlijk het eeuwenlange menselijke onvermogen om de Waal te temmen. Alle voorwaarden ontbraken om het tij te keren. Dit lukte pas in de 19e eeuw, in een tijd van bestuurlijke eenheid, politieke en technische vernieuwing en vernieuwende rivierkundige inzichten. Eindelijk kon de normalisatie starten.

Op de volgende bladzijden wordt bulletsgewijs een aantal kansen aangereikt om de cultuurhistorie beter te beleven. Daarbij wordt gekeken naar elementen en herinneringsplekken of ensembles hiervan, landschappelijke inpassing en recreatieve en educatieve toegankelijkheid. De hierna geopperde ideeën dienen in een vervolgfase te worden beproefd op effecten en behoren nog te worden uitgewerkt, ook in landschapsarchitectonische zin. Doel van deze handreiking is om cultuurhistorie te benutten om hoofden en harten te veroveren, de inwoners van Beuningen en Weurt de ogen te openen voor de grote kansen om te genieten van een fascinerend landschap in hun woonomgeving.

Weurtsche Straatje ontdekken als oude veedrift, steenovenroute en waterkering

- Bijzondere aandacht verdient het Weurtsche Straatje, lange tijd een dijkje waarover de Weurtse boeren hun vee dreven naar de weiden in de buitenpolder. Later vormde het straatje ook de vertrouwde verbinding tussen dorp en steenoven. Al met al een weg die bezaaid raakte met voetstappen van vele generaties van dorpelingen. In een lang vervlogen verleden moet het straatje zijn aangelegd als waterkering, liever gezegd als afdamming van geulen via welke de Waal zich nog kon ontlasten naar de gronden aan de landzijde van de huidige bedijking. Het overgrote deel van het straatje werd in de 19e en 20e eeuw vergraven. Deels verdween het in een wijde klei- en grindput, het Weurtse Gat. Maar over grote afstand zijn nog relicten van het straatje te zien. Ze zijn na de oorlog begroeid geraakt met hagen en geboomte. Deze groenstructuur tekent zich nog duidelijk af tegen het goeddeels open grasland aan weerszijden ervan.
- Het straatje, of wat ervan rest, staat symbool voor de vroegere hechte relatie tussen dorp en Waaluiterwaarden. De boeiende cultuurhistorie van het straatje kan die relatie weer nieuw leven inblazen. Dat kan door mensen in de gelegenheid te stellen om in het landschap te proeven van de geschiedenis van het dijkje. Verbonden met die geschiedenis is het lint van hagen en bomen dat het beloop van het straatje is gaan markeren. Deze schaduwrijke singel blijkt ook plantkundig en ecologisch waardevol. Het beleefbaar maken van het straatje zou daarom moeten gebeuren met respect voor dat natuurschoon. Aanbevolen wordt om een struinpad aan te leggen, deels parallel aan het straatje - nu eens

Inrichting van twee uitkijkpunten aan weerszijden van het Weurtse Gat, om de aandacht te vestigen op het vroegere beloop van het Weurtsche Straatje.

aan de ene zijde, dan weer aan de andere zijde -, deels over het straatje zelf. Deze aanpak kan een afwisselende route opleveren waarbij zowel de rijke historie als de natuur van het oude dijkje kunnen worden ontdekt.

- Gedacht zou ook nog kunnen worden aan het maken van uitkijkpunten aan weerszijden van het Weurtse Gat. En wel zo dat een voorstelling kan ontstaan van het vroegere beloop van het straatje. Aanbevolen wordt ook om het straatje hier en daar te restaureren. Maar dan op plekken waar dat goed te rijmen is met de groene belangen. Hierdoor zou het beeld van het straatje als een oorspronkelijke waterkering kunnen worden versterkt. De struinroute rond het straatje kan deel gaan uitmaken van een grotere route, die ook langs het oude fabrieksterrein van De Bunswaard leidt. Natuurlijk moet het achtergrondverhaal worden uitgedragen. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van infopanelen en/of van QR-code of Toegevoegde Realiteit (TR)-technieken zodat via de smartphone uitleg kan worden gegeven over de betekenis van het straatje door de eeuwen heen, als waterkering, koeweg en steenovenpad.

Bij de dijkafrit naar terrein De Bunswaard oogt het Weurtsche Straatje nog helemaal gaaf. Hier en daar zou het dijkje kunnen worden gerestaureerd om de betekenis van het straatje als waterkering beter te laten uitkomen.

Stille getuigen van baksteenfabricage en ondernemen in rivierdynamiek

- Een andere belangrijke herinneringsplek is het voormalige terrein van steenfabriek Bunswaard. Het overblijfsel van de vlamoven met schoorsteen heeft status rijksmonument gekregen. Niet vergeten mag worden dat de cultuurhistorische waarde van dit monument alleen kan worden begrepen in samenhang met zijn landschapsbiotoop: het landschap met alle denkbare stille getuigen van de steenfabricage, waaronder de resten van de bedrijfswoningen en -schuren, de bekading om het terrein, de toegangsweg, de nabije rivier met sporen van een losplaats en de complexen kleiputten. Aanbevolen wordt om deze voor de dorpelingen zo levendige cultuurhistorie leesbaar in te passen en ook educatief te ontsluiten. Daarbij kan worden gewerkt met een cluster van herinneringsplekken waar aan de hand van panelen en/of via smartphone wordt verhaald over de achtergronden.
- Steenfabriek Bunswaard heeft lange tijd gedraaid in rivierdynamiek. Om te voorkomen dat stijgend rivierwater de productie zou verstoren in het hoogseizoen - april – september – werden zomerkaden aangelegd. In de omtrek van De Bunswaard zien we nog altijd resten daarvan. Ook is nog een bekading zichtbaar die het fabrieksterrein zelf moest beschermen.

Googlekaart van de omgeving van De Bunswaard. De groene stippellijn wijst de zomerkade aan, de oranje stippellijn markeert een kade om het oude fabrieksterrein zelf.

Op de kruising van de toegangsweg bevindt zich de coupure, compleet met sponningen waarin balken konden worden geplaatst. Een ander boeiend gegeven is dat aan de oostkant van de toegangsweg een kade ligt die voetgangers bij was op de rivier kunnen gebruiken om terrein De Bunswaard te bereiken. Aanbevolen wordt deze bekading op te schonen en te benutten als attractief onderdeel van een belevingsroute. Zo ontstaan kansen om de uiterwaarden weer te ervaren bij wassende rivier en hierbij een voorstelling te krijgen van het pionierkarakter van het vroegere ondernemen in het domein van de Waal.

Coupure in de kade rond het terrein van De Bunswaard; hij kon met balken worden afgesloten. (foto: Paulien Varkevisser)

De voormalige steenfabriek Bunswaard (foto: Paulien Varkevisser).

Plek van kasteel Bunsweert; aandacht voor het ontstaan van de Bunswaard en een genadeloze strijd om controle over de Waal

- Bij terrein De Bunswaard verdient ook het ontstaan van de Bunswaard als opwas in de rivier aandacht te krijgen, evenals de komst van kasteel Bunsweert en de genadeloze strijd om controle over de Waal midden 14e eeuw. Door georefereren van historische kaarten zou de exacte plek van de pol waarop begin 19e eeuw boerderij Bunswaard lag kunnen worden bepaald. Die pol was vermoedelijk ook de plaats waar kasteel Bunsweert ooit oprees. En waar het ook werd verwoest door de Nijmegenaren en hun bondgenoten. Ook deze herinneringsplek zou kunnen worden geïntegreerd in een cultuurhistorische belevingsroute die uitleg geeft met panelen en/of QR-code of TR-communicatie. Het verhaal over kasteel Bunsweert en zijn sleutelrol voor de beheersing van de Waal zou kunnen worden verbeeld in een kunstwerk.

Kunst en plaatselijke vertelcultuur benut om te verhalen in het landschap. De Muzen bieden oneindig veel kansen om de cultuurhistorie uit te dragen. Bovenste foto: Paulien Varkevisser.

Kwelkommen behouden voor duurzame waterbeheersing

- In de ondergrond van de dijk langs de uiterwaarden wemelt het van doorlatende zandige rivierlopen die bij hoge Waalstand veel kwelwater doorlaten, wat kan leiden tot piping. Om de dijkstabiliteit te waarborgen zijn in het verleden kweldijkjes aangelegd aan de binnenzijde van de dijk. Daarbij ontstond een zeldzaam grote kwelkom ten noordwesten van de Moespotsche Waai. Behoud van kwelkommen biedt kansen om ook passende oplossingen te vinden voor piping-effecten bij toekomstige hoogwaters. Bovendien ontstaan zo meer mogelijkheden om ingrepen die leiden tot meer dynamiek in de uiterwaarden – en daarmee ook tot meer kwelinvloed - te combineren met binnendijkse, door de eeuwen heen beproefde, waterbeheersing en herstel van landschap en watererfgoed. Een interessant onderdeel hiervan kan worden het herstel van een kerkpad dat over de kwelkade naar een schuilkerkje in Doddendaal liep. Ook deze route zou deel kunnen uitmaken van een routenetwerk gericht op het ontdekken van de rijke geschiedenis van de uiterwaarden en hun omgeving.

Kwelkom bij de Distelakkerstraat die weer een rol zou kunnen spelen in de toekomstige waterbeheersing rond de dijk.

Dorpsommetjes als geliefde verbinding tussen dorp en uiterwaarden

- Bij de ontsluiting van het plangebied zou speciale aandacht kunnen uitgaan naar het versterken van de verbinding tussen de dorpen Beuningen en Weurt en het landschap van Waal en uiterwaarden. Geadviseerd wordt om in nauwe samenwerking met gemeente en inwoners een aantal aantrekkelijke ommetjes te ontwikkelen, deels over bestaande wegen, deels over kaden en land, als klompenpad. Langs deze routes zouden de dorpelingen kunnen kennismaken met de rijkdom aan elementen in het landschap vertellend over het vroegere Waalgedrag, de middeleeuwse ontginningen, het overleven in tijden dat herhaaldelijk dijken doorbraken en de omgeving van het dorp overstroomde, de littekens die de dijk overhield van een eeuwenlange strijd tegen de Waal, de vindingrijkheid en veerkracht van de mens om economisch voordeel te trekken van de uiterwaarden en de rivier en de betekenis van de normalisatie en kanalisatie van de Waal voor behoud van droge voeten.

Dorpsommetjes kunnen bijdragen aan het herstel van de relatie tussen dorp en Waal.

Gezicht over een wielrelict van 1784 op de dorpskern van Weurt.

De dijk versterken als landschappelijke kapstok en als as voor ontdekking van de achtergronden van het plangebied

- De uiterwaarden zijn de vrucht van het eeuwenlange functioneren van de dijk. Door de bedijking raakte de Waal opgesloten in een kleine ruimte, waar hij op den duur een dik pakket sediment achterliet zodat een land van Kanaän ontstond voor de baksteenfabrikant. De dijk was de allerbelangrijkste factor in de ontstaansgeschiedenis van de uiterwaarden. Maar hij staat bij Weurt en Beuningen ook symbool voor een sensationele geschiedenis in de Middeleeuwen, het spectaculaire verhaal over de grote 'dijksprong' van de omgeving van de huidige Van Heemstraweg naar de huidige locatie van de dijk, waarbij een waterwildernis van nevengeulen van de Waal, tot dan een uiterwaardengebied, werd binnengedijkt. De tegenwoordige dijk bij het plangebied ligt daarmee in het hartje van een ensemble van voormalige en hedendaagse uiterwaarden dat uniek mag worden genoemd voor de rivierendelta.
- Kansen zouden kunnen worden opgepakt om de dijk in die betekenis beter uit de verf te laten komen en daarbij zijn historie meer te laten spreken. Dat kan door gepaste aandacht voor landschapselementen als wielen, kwelkommen, dijkkronkels, strangen alsook overslag en bijbehorende cultuur (fruitcultuur/tuinbouw). Ook verdient het aanbeveling om het Dijkmagazijn in Beuningen een speciale rol te laten spelen in de educatie rond dijk en uiterwaarden. Daarbij zou kunnen worden geprobeerd om ook het dijkmagazijn in Weurt te betrekken bij de activiteiten.

Dijk als basis voor beleving van het landschap van de huidige en vroegere uiterwaarden.

Oranje stippellijn = dijk;
rode stippellijn = kwelkade;
blauwe flash = wiel;
groene stippellijn = netwerk van kaden/wegen;
rode ster = steenoventerrein;
blauwe ster = kleiputtengebied;
zwarte ster = kasteelplek;
gele ster = veerovergang;
groene ster = bos.

Rondje pontje voor beleving van de woelige geschiedenis van mens en Waal

- Van oudsher bestonden rond het plangebied veerovergangen. Een ervan is de veerverbinding tussen Beuningen en Slijk-Ewijk. Dit veertje heeft nog altijd betekenis voor de recreatie. Een tijdlang bestond ook een voetveerverbinding tussen herberg De Altena in Oosterhout en steenfabriek Bunswaard. Blijkbaar verdienden ook veel Betuwnaren de kost op De Bunswaard en De Staartjeswaard. Hadden we hun verhalen nog maar… Zeker is dat de verhalen aan beide zijden van de Waal sterk met elkaar vervlochten konden zijn. Dat geldt ook voor het verhaal over de strijd tegen het water van de Waal en de hiermee gepaard gaande ruzies over aanleg van kribben. In de 16e en 17e eeuw laaiden die ruzies hoog op doordat de Waal steeds gewelddadiger werd. Vooral Oosterhout moest het bezuren. Door aanleg van hoofden en kribben aan de Weurtse kant was de Waal opgejaagd naar de dijk tegenover de dorpskern. Uiteindelijk verdween die kern in de grondeloze diepten van een doorbraakkolk. Maar de Waal bleef duchtig huishouden, ook aan de Weurtse zijde. Uit wanhoop werd al nagedacht over een overlaat waardoor de Waal zijdelings kon worden afgeleid naar het hartje van het Land van Maas en Waal. Dat het niet zover kwam, was misschien wel vooral te danken aan de doorbraken en grote dijkverleggingen aan de Oosterhoutse kant aan het begin van de 19e eeuw. Nog altijd spreken de uiterwaarden aan die zijde van de Waal als een verdronken, aan de rivier teruggegeven, land met immense inlaagdijken. Zeldzame staaltjes van ruimte voor de rivier die de dorpen Weurt en Beuningen misschien wel veel natte ellende hebben bespaard.
- Via een rondje pontje zou het spoor van deze woelige geschiedenis kunnen worden gevolgd. Waarbij veel is te ontdekken over de vroegere grillen van de Waal en hoe deze konden leiden tot grote heibel tussen dorpen aan weerszijden van de rivier. De baksteenfabricage maakte misschien wel een einde aan die ‘koude oorlog’. De rivier was intussen aan banden gelegd dankzij de normalisatie. En de fabriek aan de overkant van de Waal lonkte als oord van broodwinning. Wisten we ook maar hoeveel romantische contacten daardoor werden gelegd over de rivier. Rondje pontje leert ons over een extra dimensie van de Waal, over zijn tomeloze kracht die een wig kon drijven tussen gemeenschappen van mensen. Maar die tenslotte ook stimuleerde om gezamenlijk de strijd aan te binden met de Waterwolf. Met succes!

Via het voetveer Beuningen-Slijk Ewijk is het maar een klein eindje naar het verdronken Oosterhout. Het verhaal wil dat in de kolk, op de middelste foto, wordt geroepen. In dit aan de rivier prijsgegeven natte gebied lag ooit een dorpje waar het bruiste van het leven. Kunstenaar Kees van Lent maakte hiervan een kleurrijke voorstelling. Bron tekening: “In de ban van de Betuwse dijken …”

Pleisterplaats langs de dijk met zicht op De Bunswaard; op de voorgrond een verwijzing naar de baksteenindustrie (foto: Paulien Varkevisser).

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Aardhaling: winning van grond en zoden voor het onderhoud, versterken of herstel van een dijk. Het recht van aardhaling was een vorm van onteigening en werd gevreesd, mede door de armzalige vergoeding voor het aardhalen.

Achterwende of achterkade: kade die het dorpsland moet beschermen tegen het water opdringend vanuit het komgebied.

Bandijk: dijk die volgens recht wordt geschouwd; de dijkstoel stelt eisen ten aanzien van hoogte, samenstelling en onderhoud.

Binnendijken: water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de landzijde van de dijk brengen.

Buitendijken: water en/of land door dijkbouw of -verlegging aan de rivierzijde van de dijk brengen.

Bypass: meestromende nevengeul van een rivier. In de Moderne Tijd worden nevengeulen aangelegd ter bevordering van de waterafvoer met hoogwater.

Coupure: doorgraving van dijken of kaden bijvoorbeeld voor wegenaanleg, voor het stellen van militaire inundaties of voor het afleiden van rivier- of overstromingswater in een richting die maatschappelijk gezien meer wenselijk wordt geacht.

Crevasse/crevassegeul: kolk gevormd doordat de rivier zich met hoogwater door een zwakke plek in de oeverwal heen boorde. Hierbij ontstonden langgerekte, vrij ondiepe plassen. Via de crevasse kon de rivier zich ontlasten naar de lager gelegen kommen.

Dijkring: gebied dat door een primaire waterkering – een bandijk - is omsloten.

Dijkschouw: het van overheidswege ingestelde onderzoek naar de staat van de dijk, ook rechtspraak op de dijk.

Doorlaag/doorlaagdijk: dijk die met een dijkherstel dwars door een doorbraakkolk of wiel is gelegd; een oplossing die slechts mogelijk is als grote delen van het wiel ondiep zijn.

Dorpspolder: dwergwaterschap dat deel uitmaakte van het werkgebied van een ambt, sinds de Moderne Tijd een polderdistrict. De dorpspolder zag toe op de goede staat van de plaatselijke kaden, watergangen, duikers en sluizen: de instrumenten voor de lokale waterbeheersing.

Excavateur: baggermolen waarmee zowel hoog als diep kan worden gebaggerd.

Groene rivier: ruimte op bestaand maaiveld fungerend als een binnendijkse uiterwaard zonder zomerbed en aan weerszijden meestal begrensd door dijken. Hij fungeert alleen bij (extreem) hoge rivierafvoeren als winterbed of rivier.

Haaghut: overkapping op palen waaronder gedroogde stenen worden opgestapeld.

Inlaag/inlaagdijk: dijk die landinwaarts is gelegd onder aandrang van de rivier of door het ontstaan van een dijkdoorbraakkolk of wiel.

Kleiput: vaak op grotere afstand van de steenfabriek gelegen winplaats van klei.

Krib (ook: hoofd, bol of kop): korte stenen, voorheen houten, dam in de riviergeul, haaks op de stroomrichting gelegd om de rivier van een schaardijk af te leiden, om land te winnen of om de rivierbedding te fixeren, zodat zij op diepte en zo ook goed bevaarbaar zal blijven.

Kwel: grondwater dat onder druk uit de grond sijpelt. Kwel ontstaat door een ondergrondse waterstroom van een hoger naar een lager gelegen gebied. De kwel verplaatst zich via een doorlatende grondlaag.

Kweldam/kwelkade: kade om plekken aan de binnenteen van de dijk waar met hoge rivierstand kwelwater omhoog sijpelt. De kade sluit aan zijn beide uiteinden aan op de dijk zodat een kom ontstaat.

Kwelkom: kom gevormd door de kwelkade en de dijk. In de kom wordt het uit de dijk en de grond sijpelende water opgezet. Hierdoor ontstaat zoveel tegendruk dat de infiltratie van kwel kan worden gestuit.

Leidam/-dijk: dam of dijk aangelegd om rivier- of overstromingswater in een gewenste richting te leiden.

Meander: bocht of lus in een natuurlijke waterloop, zoals een rivier of beek.

Meandergordel: zone met zandige beddingafzettingen waarbinnen de geul van de rivier in het verleden heeft gemeanderd. Een meandergordel wordt gewoonlijk omzoomd door oever- en oever-op-komafzettingen.

Oeverwal: zandachtige hoogte langs de riviergeul, ontstaan door afzettingen van de rivier als deze buiten zijn oevers treedt.

Oudhoevig land: oud boerenland dat is buitengedijkt; in de bodem kunnen zich relicten van verdronken dorpen/dorpsdelen bevinden (resten van voormalige huizen, kerken, kerkhoven, wegen, waterkeringen en watergangen).

Overlaat: verlaagd dijkgedeelte dat door een kade op gelijke hoogte met de aangrenzende dijkvakken is gebracht. In tijd van nood kan de dijk snel worden verlaagd door die kade af te graven. De rivier kan zich dan zijdelings ontlasten zodat hij minder druk uitoefent op dijken die grotere belangen beschermen.

Overstromingsvlakte: platte of nagenoeg platte land langs een rivier of beek dat blank pleegt te staan met een overstroming.

Rabatten: aarden ruggen, aangelegd om moerassen te cultiveren en geflankeerd door greppels voor drainage. Rabatten zijn doorgaans beplant met hakhout waaronder wilgenhout, ook veel gebruikt voor de dijkversterking.

Rijs/rijshout: dunne, taaie takken, gewoonlijk van wilgen, die in bossen worden gebonden.

Ringoven: ronde of langwerpige continu-oven waarbij het vuur rondloopt.

Schaardijk: dijk die niet of amper wordt beschermd door uiterwaarden; hij staat daardoor zomer en winter bloot aan stroom en golfslag van de rivier. Doorbraken van schaardijken resulteren dikwijls in de bouw van inlagen.

Steencampagne: de periode dat de stenen worden gemaakt, lopend van april tot september.

Straat of stroot: een begrip dat in het rivierengebied synoniem kan zijn met veedrift of veeweg, een weg waarover het vee naar de weiden wordt gedreven. Veedriften worden omzoomd door heggen of houtwallen fungerend als veekering.

Strang of hank: deels dichtgeslibde riviergeul, vaak een restant van een eeuwenoude hoofdgeul van de rivier.

Stroomrug: betrekkelijk hoog gelegen strook in een riviervlakte bestaande uit een met klei opgevulde, verlaten riviergeul en aangelegen zandachtige oeverwallen (zie oeverwal)

Uitgedijkt land: moerasland ontstaan door afgraving van grond voor bouw, versterking en herstel van de dijk. Het kan binnendijks en buitendijks liggen en wordt gecultiveerd door aanleg van rabatten (zie aldaar).

Uitlaag/uitlaagdijk: dijk die tijdens een dijkherstel aan de buiten- of rivierzijde van een dijkdoorbraakkolk of wiel is gelegd.

Veldoven: periodiek gestookte oven bestaande uit twee of drie gemetselde muren met vuurmonden.

Vlamoven: continu-oven waarbij het rondlopend ovenkanaal is verdeeld in kamers, ook wel kamerringoven met overslaande vlam genoemd.

Voorland: terrein grenzend aan de buitenzijde van de dijk of een verdedigingslinie, voorterrein.

Voorwende of voorkade: kade die het dorp moet beschermen tegen water opdringend vanuit de rivier. Voorwenden zijn later, met de sluiting van de dijkring, geïntegreerd in de bandijk.

Vroege Middeleeuwen: 4e eeuw - 10e eeuw.

Wiel, waai, waal, wade: in het Middelnederlands: draaikolk, grondeloze diepte, ook: gat veroorzaakt door een dijkdoorbraak.

Zijdewende of zijkade: kade die het dorpsland moet beschermen tegen water uit stroomopwaarts gelegen gebieden; ook stukken land aan de zijkade en hoeven daarop verrezen, worden wel met “Sidewende” aangeduid.

BRONNENOPGAVE

Literatuur

Driessen, A.M.A.J., Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810, Zutphen, 1994.

Hag, L. ten, Van oeverwallen tot klavervier. Een geschiedenis van Weurt, Beuningen, Ewijk en Winssen, (uitgegeven door de Stichting ter bevordering van het Historisch Besef in Gemeente Beuningen), Nijmegen, 2005

Heunks, E. en F. van Hemmen, Gemeente Beuningen; een archeologische en cultuurhistorische inventarisatie (RAAP-rapport 1603), Weesp, 2007.

Janssen, G.B., Twee eeuwen Gelderse bakstenen. De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw, Aalten, 2008.

Mulder, J.R., F. Spaan en J.G.C. de Wolf, In de ban van de Betuwse dijken, Deel 2: Oosterhout. Een bodemkundig, historisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Waaldijk te Oosterhout (Over-Betuwe), (Alterra-rapport 311), Wageningen, 2002.

- Verwoeste burcht bij Beuningen, in: Tweestromenland: contactblad van de Historische Vereniging Tweestromenland, 26 (1977), p. 7-8.

Archiefdocumentatie

Met het onderzoek zijn historische kaarten geraadpleegd afkomstig uit:

Het Gelders Archief in Arnhem
Het Regionaal Archief Nijmegen

Digitale documentatie, websites

Google Earth
Watwaswaar.nl
www.ahn.nl
www.geldersarchief.nl
www.leestekensvanhetlandschap.nl/drift
www.oudbeuningen.nl
rijksmonumenten.nl/monument/523166/de+bunswaard+schoorsteen+met+steenoven/beuningen/

De dijk ervaren als een landschappelijke tribune (foto: Paulien Varkevisser)

BIJLAGE
Legenda Cultuurhistorische kenmerkenkaart Gemeente Beuningen
Bron: RAAP-rapport 1603, Gemeente Beuningen; een archeologische en cultuurhistorische inventarisatie.

bewoning

- oude woongrond
- historische huislocatie (1932)
- bouwhistorisch monument
- 13 catalogusnummer bouwhistorisch monument
- pol

bestuur

grenzen

- Rijk van Nijmegen (Middeleeuwen - Nieuwe tijd)
- dorpspolder/buurschap (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)
- gemeente (Nieuwste tijd)

overheidsgebouwen (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- kerktoren (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)
- gemeentehuis (Nieuwste tijd)

waterstaat

waterkering (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- voorwende (Middeleeuwen)
- achterwende (Middeleeuwen)
- zijdewende (Middeleeuwen)
- wiel gevormd door voorwendedoorbraak (Middeleeuwen)

bandijk (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- oorspronkelijk dijkdeel (Middeleeuwen)
- jonger dijkdeel: inlaag, doorlaag, uitlaag (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)
- oeverwaldoorbraakkolk (crevasse) (Middeleeuwen)
- wiel gevormd door doorbraak van de bandijk (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)
- kwelkom, inclusief kweldam (Nieuwe tijd - Nieuwste tijd)
- dijkdoorbraakafzetting, overslag (Nieuwe tijd)
- dijkmagazijn

waterlossing (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- afwatering dorpspolder (wetering)
- weteringswal
- schutlaken
- zijkade boezemgebied

uiterwaard (Nieuwe tijd - Nieuwste tijd)

- strang
- strang
- restgeul
- restgeul
- zomerdam
- overloopgeul
- waterlossing
- sluis

landbouw

cultivering (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

dorpspolder (Middeleeuwen)

- oud cultuurland (Vroege Middeleeuwen)
- jong cultuurland, de velden (Volle Middeleeuwen)
- jong cultuurland, de broeken (Volle Middeleeuwen)
- jong cultuurland, de voormalige uiterwaarden (Volle Middeleeuwen)

buitenpolder (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- uiterwaard (Nieuwe tijd - Nieuwste tijd)
- buitengedijkt cultuurland (Middeleeuwen - Nieuwe tijd)
- veedrift

boerengroen

- wegbeplanting
- boerengeriefbosje, griend
- korenmalerij

verdediging

- kasteel
- strijdtoneel

herenhuizen

- buiten (Nieuwe tijd)
- villa (Nieuwste tijd)

industriële revolutie

- baksteenindustrie (Nieuwste tijd)
- verbinding: toegangsweg, smalspoor
- kleiput (Nieuwste tijd)
- stoomtram

geloof

godshuizen (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- katholiek (Nieuwe tijd - Nieuwste tijd)
- protestant (Nieuwste tijd)

andere kerkelijke gebouwen (Nieuwe tijd - Nieuwste tijd)

- katholiek (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)
- protestant (Nieuwste tijd)
- kerkpad/bedevaartroute (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

bijgeloof

- oord van genezing

verkeersinfrastructuur

land (Middeleeuwen - Nieuwste tijd)

- weg of pad, situatie 1832
- weg of pad, verdwenen

water (Nieuwe tijd - Nieuwste tijd)

- veerverbinding

COLOFON

opdrachtgever
Provincie Gelderland
Contactpersoon Martin Mekking
Markt 11
6811 CG ARNHEM
T 026 3599746
E m.mekking@gelderland.nl

opdrachtnemer
Ferdinand van Hemmen Landschapshistorie
Korte Loostraat 27
6851 MX HUISSEN
T 06 25035302
E fvanhemmen@kpnmail.nl

Uiting van een ultiem krachtenspel tussen mens en rivier

Beknopte landschapsbiografie van de uiterwaarden bij Beuningen en Weurt; een inspiratieverhaal voor de herinrichting

status	**DEFINITIEF CONCEPT**
datum	30.03.2015
productie	Ferdinand van Hemmen landschapshistorie
opmaak	Paulien Varkevisser | fotografie & vormgeving, Nijmegen
fotografie	Ferdinand van Hemmen en Paulien Varkevisser